

Telegdi Zsigmond boldogságos emlékezete

SZÉPE GYÖRGY

This is the text of a 'personal assessment' presented in Hungarian by a 'junior' colleague and friend of the late Professor Zsigmond Telegdi. The author tries to embed his encounters into a semi-objective/semi-subjective framework: the history of modernization linguistics in Hungary from the late fifties. Then the author tries to enumerate the components of the erudition and the pertinent traits of the personality of Dr. Telegdi. In this framework the late professor appears as (a) a Hungarian from the Trans-Danubian (Pannonian) country; (b) an eminent scholar of Jewish studies; (c) an erudite classical philology; (d) a *lege artis* 'orientalist' with a knowledge extending over Iranian, Turkish and Arabic fields both in language, culture and history; (e) also possessing a high level expertise in 19th century German philosophy, literature and history, as well as the historical and comparative linguistics of *Junggrammatiker*; (f) he also became a first class connoisseur of French and *francophone* scholarship especially that of Ferdinand de Saussure; (g) and a *homo politicus* with stable conviction on the left; (g) but first of all a scholar who offered a theoretical frame for the introduction modern linguistic research in Hungary in the sixties. – The word 'felicity' [in Hungarian: boldogságos] in the title has been deliberately used in order to convey a touch of the humility and candor irradiating from the late Professor Telegdi.

1. Szubjektív bevezetés

Nem tudtam, hogy tudományos ülészakon kell beszélnem. Az én előadásom voltaképpen nem „tudományos kontribúció” – ahogy ő mondta volna –, hanem szubjektív visszaemlékezés egy tudósra. (Angolul azt mondanám, hogy „personal assessment”.)

Az elmúlt években többet voltam külföldön, mint itthon. (S ha itthon voltam, akkor is többnyire Pécssett tartózkodtam.)

Még ma is elszorul a torkom, ha eszembe jut: sem eltávozásakor nem voltam itthon, sem elbúcsúztatásán nem tudtam részt venni.

Telegdi Zsigmond nekem szinte atyai barátom, személyes mesterem volt. Én órá ebben a minőségében is emlékezem.

2. Találkozásaink

Először 1950 júniusában találkoztunk a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete által rendezett nyelvjárásgyűjtő tanfolyamon. Ő akkor ennek az intézménynek az igazgatója volt. (Több mint egy évtizeddel később – mint az intézet mindenese – az intézeti irattár selejtezésével megbízott bizottság tagjaként elolvashattam „igazgatói” levelezését. Az általa írt levelek többsége az akkor induló könyvtár állományának gyarapításával volt kapcsolatos.)

Az ötvenes évek elején – amikor már barátja, Németh Gyula professzor volt az intézet igazgatója – Telegdi Zsigmond néhány „továbbképzés”-nek titulált elméleti előadást tartott az intézeti plénum előtt (ezekre még visszatérek).

Németh Gyulának valamikor tanársegéde volt, majd hosszú éveken át jó barátja. Nevezetes volt a Gerbeaud cukrászdában évtizedeken át tartott közös kávézásuk. (Németh Gyula egyébként csak nagyon mérsékelten respektálta az akkori akadémia által kialakított – s részben még mindig érvényben lévő – új nemesi címek rendszerét: ő a TMB keretében simán fokozatokat szerettek helyett Telegdi Zsigmond, Fónagy Iván és néhány más nyelvész kolléga véleményére adott szakmai kérdésekben, s többnyire ezekkel vette magát körül az Acta Linguistica szerkesztő bizottságában is.)

Telegdi Zsigmonddal 1959-ben barátkoztunk össze egy négy órás vonatúton Berlin és Erfurt között, amikor a Zeichen und System der Sprache szimpóziumra utaztunk (én ezen Wolfgang Steinitz professzor személyes meghívása alapján vehettem részt). Az úton mindenféléről beszélgettünk; olyasmikről például, mint La Rochefoucauld maximéinak logikai szerkezete. Sokoldalú műveltsége igen nagy hatással volt rám. Magán a szimpóziumon Roman Jakobson, M.A.K. Halliday, valamint Manfred Bierwisch és társai mellett talán Telegdi professzornak volt a legnagyobb respektusa.

A következőkben több olyan szintérről lesz szó, amelyeken időben egymást átfedve dolgozott, mindenütt többségében fiatal kollégákkal együtt: ekkor vált – hosszú évtizedekre – a magyarországi modern nyelvészeti törekvések vitathatatlan fő patrónusává és iránymutatójává (ez utóbbira is vissza fogok még térni). Ha egyszer majd szisztematikusan feltárják ennek a korszaknak a tudománytörténetét, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy Telegdi Zsigmond egyedülálló intézményként működött.

Ha jól emlékszem, 1958-tól már az Eötvös Loránd Tudományegyetemen azt a tanszékvezetői tisztelet töltötte be, amely annak idején Laziczius Gyuláé volt (Laziczius az előző évben hunyt el). S ebben az évben Telegdi Zsigmond – Németh Gyula meghívására – ismét az MTA Nyelvtudományi Intézetbe került egy részleg élére. Ennek az egységnek többször is változott a neve (az „általános nyelvészet” vagy az „alkalmazott nyelvészet” legtöbbször része volt a névkombinációnak). Ennek a mindig kis létszámú csoportnak/osztálynak voltaképp a

nyelvészet modernizálása volt a feladata: sok minden (és sok mindenki) „ezen köpeny alól bújt ki”. (A csoport állandó magját Dezső Lászlóval ketten alkottuk.)

A Nyelvtudományi Intézetben több más feladat között Telegdi Zsigmond nekilátott egy Általános Nyelvészeti Tanulmányok című tanulmánykötet szerkesztéséhez. Azt tartotta a legjobb továbbképzésnek, ha a filozok bővítik és modernizálják a tematikájukat meg metodikájukat, s ezt tanulmányok írásával teszik. Talán nem túlozunk akkor, ha most azt írjuk, hogy ennek a kötetnek a sikere egy évtizedeken át megjelenő sorozatot indított el. Ez a sorozat pedig a magyarországi – legszélesebb értelemben vett – modern nyelvészetnek történeti jelentőségű gyűjteményévé vált. (S mindez, hogy úgy mondjam, nem mindig hátszéllel történt.) A sorozat legutolsó (1995-ben megjelent) kötetéig aktívan részt vett a szerkesztésben és lektorálásban; néha egy kis esszét írt egy-egy benyújtott tanulmányról. – A sorozat XV. kötetét Telegdi-Festschriftként nyújtottuk át neki, s a holtá után megjelent XVIII. kötetet is az ő emlékének ajánlottuk (Pléh Csaba szerkesztő-társammal együtt).

Szintén a hatvanas évek közepén alakult ki az általa vezetett tanszéken – az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi karán – több modern nyelvészeti specializációs program, majd általános és alkalmazott nyelvészeti szabályszerű egyetemi („B”) szak: a budapesti és pécsi általános és alkalmazott nyelvészeti – reguláris egyetemi és doktori – programok ezekre épültek. Ekkor változott meg a tanszék neve Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékre. A tanszéken hosszú ideig békésen tudtak együtt dolgozni a Telegdi Zsigmonddal összhangban állók és a tőle eltérő irányokat követő modernista nyelvészek (s a mérsékelt modernisták is). A hetvenes évek elején alakult ki olyan helyzet, amettől kezdve nem volt számára kellemes az ottani munka; végül is ennek következtében vált ki később a tanszékből az iranisztikai részleg (amelyet Telegdi Zsigmond már az ötvenes évektől kezdve folytatólagosan irányított az általános nyelvészeti tanszék keretében). (Én is csak a hetvenes évek elejéig tudtam tanítani – leginkább az új programokban – a tanszék keretében.) Egy kis névsor azokból, akik az egyetemen ebben hőskorban nyelvész tanítványai voltak: Bánréti Zoltán, Hidasi Judit, Kenesei István, Mártonfi Ferenc, Pap Mária, Pléh Csaba, Radics Katalin, Szabolcsi Anna, Terestyéni Tamás és Terts István.

A tanszéken belül kísérletet tett Telegdi Zsigmond többféle kollektív kutatás megindítására a kor tudományszervezési felfogásának szellemében. Ezek közül – ha jól számolom – három volt egyértelműen sikeres: az általa szerkesztett (s túlnyomórészt írt) Bevezetés az általános nyelvészetbe című egyetemi tankönyv (ami jóval több volt egyetemi tankönyvnel), a könyvhöz tartozó nagyszerű általános nyelvészeti szöveggyűjtemény, valamint a Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet című tanulmánykötet. (Mindháromnak a szerkesztésébe bevont valamilyen formában, amiért ma is nagyon hálás vagyok.)

A hatvanas években alakult meg – Németh Gyula támogatásával – a Magyar Tudományos Akadémia Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottsága/Bizottsága, amely mind a mai napig ellátja a diszciplína akadémiai képviselését. Itt Telegdi Zsigmond elnöksége alatt – akkor – süvölvény fiatal nyelvészek kaptak szerepet és ezzel együtt az addigiaknál nagyobb lehetőséget a kutatásra és nemzetközi kapcsolatokra. (Itt sokan dolgoztak, a legtöbb feladat talán Papp Ferencsel és Kiefer Ferencsel együtt hármunkra jutott.)

A hatvanas évektől kezdve a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Országos Idegennyelv-oktatási Tanácsának/Választmányának elnökeként (és az akkori Modern Nyelvtanítás című periodika szerkesztő bizottsága elnökeként) nagy mértékben segítette a modern nyelvészet ezen legfontosabb alkalmazási területének kibontakozását. (Mindkét minőségében munkatársa, majd később utóda lettem.) Meg kell említeni legkedvesebb munkatársait a TIT-ben: Fülei-Szántó Endrét, Hegedűs Józsefet és Szentiványi Ágneszt.) Miután tovább már nem tudta vállalni ezt a sok időtöltéssel járó feladatot, erről lemondott, de a TIT országos szervezetének tanácsadó testületében még hosszú ideig aktívan tevékenykedett.

A folyamatos személyes tudományos kapcsolaton kívül volt még egy extra hivatalos találkozásunk. Telegdi Zsigmond professzort, a Szász Tudományos Akadémia tagját, barátai – gondolom, hogy elsősorban Harmatta János professzor – rábeszélést, „tézises védés” keretében szerezte meg a „tudományok doktora” TMB-fokozatot. Zavarba ejtően nagy megtiszteltetésnek tartottam, hogy ezen a procedúrán én lehettem az egyik „opponens”. Most már csendesén megjegyezhetjük, hogy azért hát mégsem csak a TMB „minősítette” az ő munkásságát, hanem a nyelvészet története.

A folyamatos személyes kapcsolat azt jelentette, hogy a Szentkirályi utcai, majd Pusztaszeri úti lakásán órákon át beszélgettünk szakmai és egyéb kérdésekről. Bámulatosan széles és alapos volt az ismeretköre és elképesztően biztos az ítélete. (Ha például bárkinek eszébe jutott volna megkérdezni az Irán életét évtizedeken át figyelő tudós véleményét, akkor a világot nem lepte volna meg a jelenkori perzsa história néhány viharos eseménye.)

Ezeknek a beszélgetéseknek a háttérben ott állt szerető gondoskodásával felesége, aki mesés „protokollfőnöke” volt az élet praktikus dolgaiban nem könnyen eligazodó professzor férjének. Emma asszony biztosította évtizedeken át a kedvező miliőt férje zavartalan alkotómunkájához.

3. Műveltségének – személyiségének elemei

Azt hiszem, hogy sokan vannak, akik ezt nálam szebben és jobban el tudnák mondani. (Fónagy Iván már említette ma délelőtt, hogy mennyire széles volt

Telegdi Zsigmond műveltségének a terjedelme.) A kép egyébként ismert, előttünk áll, mindnyájan láthatjuk. Mindössze amatőr festőként (amatőr tudománytörténészként) szeretnék hozzátenni egy-két ecsetvonást.

Telegdi Zsigmond elsősorban dunántúli magyar volt; egész életében megmaradtak beszédében az erre utaló ízek. (Apja, ha jól tudom, Enying nagyközségben volt ügyvéd, de három éves korától az elárvult kisfiút, hét testvér közül az utolsó előtti, édesanyja nevelte.) Műveltségének alaprétege is magyar volt; kitűnően ismerte az egész magyar irodalmat és történelmet, főleg a 19. és 20. századot. Külön is foglalkoztatta a magyar nyelvújítás hosszú folyamata. – Élete nagy részét Budapesten töltötte: egy fővárosi értelmiségi életét élte a körülötte drámaian változó történelmi környezetben.

Műveltségének második rétege – ha nem tévedek – zsidósága volt. Elmesélte, hogy már iskolás kora előtt megismerkedett a héberrel. Tanult és tudós hebraista volt egész életében. A nevezetes Országos Rabbiképző Intézetben szerezte első felsőfokú diplomáját. Azt gondolom, hogy innen származik sok pozitív tulajdonsága, többek közt a tudás iránti elkötelezettsége, a szöveg tisztelete (s valahol itt gyökerzik nyelvészeti érdeklődése is). Zsidósága – ha jól tudom – nem vallásos jellegű volt, nem is csak kulturális és tudományos volt, hanem olyan alapréteg, amelynek révén is igazodtak benne a világ dolgai szép etikai rendbe.

A következő réteg az ókor volt s annak ismeretanyaga: a görög és a latin. Ez jól összesimult a Kelet ismeretével: kiváló szakértője volt az ókori kelet történelmének a Földközi-tengertől Közép-Ázsiáig, beleértve a bibliai kort is. (Nota bene, Itáliához – ha jól tudom – külön szép emlékek is fűzték.)

Lege artis orientalista volt: az iráni (elsősorban perzsa), sémi (héber és arab), valamint oszmán török világ foglalkoztatta: egyaránt érdekelte a nyelvek szerkezete, a szövegek korpusza és a népek történelme, ezen belül a művelődéstörténete. Ezeken a területeken szinte enciklopédikus volt az ismeretanyaga. – Egyébként tanulságos annak a története, hogyan lett iranista. Breslauban volt ösztöndíjas, ha jól tudom, elsősorban sémi filológiát tanult. Annyira szomjúhozott azonban arra, hogy még többet tudjon, hogy „mit lehetne még tanulni”, ahogy elmondta, professzorához, Brockelmannhoz fordult ebben tanácsért: az ő javaslatára kezdett bele a perzsa nyelv tanulásába.

S csak ezután említtem a német réteget. Azt hiszem, korának teljes és reprezentatív német műveltségével rendelkezett. Jelen voltam többször, amikor igen magas szintű – de az ötvenes-hatvanas években már némileg archaikus – német dikcióját megcsodálták a németek. A német történelmet és irodalmat jól ismerte, de érdeklődése a 19. századi német filozófiára és nyelvészetre, elsősorban a kompartisztikára irányult. Ne feledjük, hogy élete jelentős részében nyelvtörténész volt. Feltehetően egyik legjobb ismerője volt mind Humboldtnek, mind a újgrammatikusoknak; ez tette érvényessé tollából a Jungrammatiker iskola tudománytörténeti méltánylását és tudományelméleti bírálatát. – Német ismerete egész mé-

lyen részévé vált személyiségének: ha valamilyen szentenciát nagyon fontosnak tartott, akkor azt rendszerint megismételte németül is. – A klasszikus német minták feltehetően hozzájárultak precíz – de nem mindig könnyen olvasható – tudományos írásbeli prózájának és professzori előadási stílusának kialakulásához.

Szintén ösztöndíjasként tanult meg kiválóan franciául. Ferdinand de Saussure oeuvre-jének elsőrendű szakértője lett. Azt hiszem, Telegdi Zsigmond személyesen is átélte azokat a tudománytörténeti/elméleti dilemmákat, amelyek a saussure-i szintézis feszültségeit eredményezték. Francia tájékozottsága csaknem elérte a kora gyermekkortól második természetévé vált német kultúráját. De Saussure mellett a Meillet-iskola, majd Benveniste voltak általános nyelvészeti érdeklődésének sarokkövei (természetesen az orientalisták mellett).

Kora gyermekkorában, családi körben ismerkedett meg a marxizmussal. S bár – ahogy én láttam – szöveg szerint is jól ismerte a marxista klasszikusokat, politikai – és tudománypolitikai – attitűdje közelebb állt a türelmes liberális marxista Marcel Cohenéhez és Wolfgang Steinitzéhez, mint néhány türelmetlen magyarországi marxista vagy más felfogású kollégáéhoz. – A marxizmus, amely egyébként mint tiszteletre méltó 19. századi fogantatású elméleti keret, összefért mindazoknak a műveltségével, akik alaposan megértették a 19. század eleji historizmust. – Telegdi Zsigmond számára, aki a II. világháborúban másodosztályú állampolgár (munkaszolgálatos) volt, 1945 valóban felszabadulást jelentett. Ezt követően lojális híve lett az új rendnek (bizonyos távolságtartással a szervezett párttól): megpróbálta a marxizmust összekapcsolni az általa ismert nyelvészettel. Ebből a korból származik az az egyetlen konfliktusa, amikor politikai lojalitása átmenetileg elnyomta a tudós kritikai érzékét. Nota bene, mindez abból (is) eredhetett, hogy kiutat keresett az elmélettel hadilábon álló akkori magyarországi nyelvészeti helyzetből.

Hosszú ideig nem tett le arról, hogy megtalálja az elmélet, par excellence nyelvészeti elmélet és a filozófia helyes (mindkét oldalról igazolható) viszonyát. Amikor a hatvanas években alaposan megismerte a generatív nyelvészetet, egyszerre rájött arra, hogy a hegeli „történeti” és „logikai” egységének ennél nincs jobb modellje a nyelvészetben. Az igazságot kereste, meglehetősen nagy kockázatot vállalva. (Mi persze ezt inkább úgy éltük meg, hogy segítségünkre volt a modern nyelvészetet jobbról és balról támadókkal szemben.) Nem volt szimplán marxista, hanem olyan nyelvész volt, aki ismeretei és gyakorlata különböző területeinek szintézisére törekedett.

S már túl volt ötvenen, amikor a Ford Alapítvány – Lotz János javaslatára – hosszabb tanulmányútra meghívta az Egyesült Államokban. Ekkor már igen jól olvasott angolul, hiszen erre kelet-kutatóként is igen nagy szüksége volt. Amerikában meglátogatta iranista kollégáit, például a nyelvészetben is újítként ismert Ernst Pulgramot; érdeklődése azonban elsősorban a Massachusetts Institute of Technology nyelvészetére, a Noam Chomsky körül kialakult generatív

nyelvészetre irányult. Chomsky elméletét ugyanolyan mélyen megértette, mint de Saussure-ét; a generativisták belvitái azonban nem nagyon kötötték le a figyelmét. (S nem volt híve egyetlen statikus – deskriptív nyelvészeti vagy strukturalista – irányzatnak sem.)

Ha ezeket a rétegeket megpróbáljuk összefoglalni, akkor talán azt mondhatjuk, hogy az egész világ (főleg a Közel-Kelet) felé nyitott, kivételes műveltségű európai tudós volt. Politikailag pedig olyan progresszív értelmiségi, akit megérintett a 20. századi történelem és filozófia (s ezen belül a szocializmus) szele.

A kilencvenes évek fordulata után csak kétszer tudtunk kiadósan beszélgetni: ekkor is tanúbizonyságát adta bölcs elemzési készségének (ami elég ritkaság volt azonban az években).

4. Befejezésül a címről

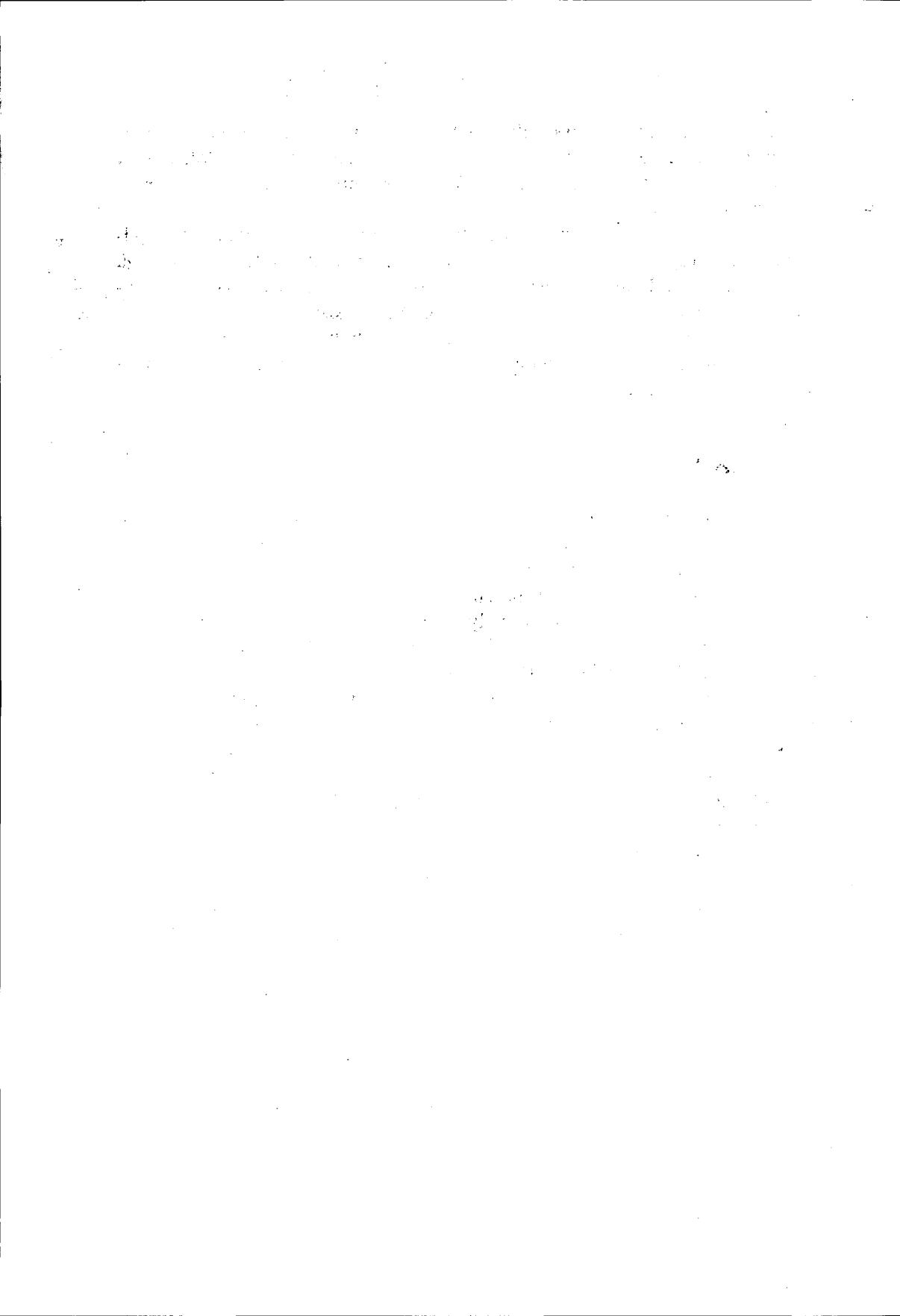
Megemlékezésem címében a „boldogságos” szó szerepel; ezt adtam meg az emlékülés előtt is: a programban „boldog” szó jelent meg (gondolom, hogy a rendezők nem találták helyénvalónak az általam kért vallási konnotációjú szót). Én azonban nagyon is szándékosan használok ezt a szót: valahogy jelzi Telegdi Zsigmondnak alázatos és derűs személyiségét.

Tavaly december körül egyébként is nagyon foglalkoztatott a boldogság kérdése. Eszembe jutott Fokos Dávid – szintén páratlanul szerény – finnugor nyelvész reagálása, amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaságban felköszöntötték 90. születésnapja alkalmából. Fokos Dávid azt mondta, hogy elsősorban azért boldog, mert – ahogy látja – a felköszöntöket boldoggá teszi, hogy őt felköszönthetik (s azt hiszik, hogy ezáltal őneki is boldogságot okoznak).

Telegdi Zsigmond ennél egyszerűbben fejezhette volna ki magát hasonló szituációban. Először is azt mondta volna, hogy „Nahát”, – ez őneki egyik kedvenc szava volt. Az ő boldogsága ugyanis kevésbé volt biedermeier jellegű. Némi gondolkodás után – azt hiszem – elismerte volna, hogy boldog ember, de – s ez ismét csak feltevés – elkezdte volna elemezni, hogy miben is áll ez: legalább egy objektív és egy szubjektív oldalt próbált volna meg szétválasztani.

Boldogságának objektív – tudománytörténeti aspektusa –, ha súghatnék neki, az volt, hogy kompromisszumok nélkül kereste az igazságot (botlások meg tévedések között is, sokat kockáztatva). A szubjektív ok pedig – ezt még inkább halk találgatásként mondom – az lehetett, hogy előmozdított fontos ügyeket (feleségének, kollégáinak és tanítványainak társaságában).

Amikor Telegdi Zsigmondnak átadtuk az akadémiai tudós klubban a Festschriftjét, reméltük, hogy 10-15 év múlva is meggratulálhatjuk. Erre – posztumusz formában – most kerül sor.

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

